

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2012 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2012

2

Vilnius 2013

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2012

2

Vilnius 2013

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

GEDIMINAS VASKELA

LIETUVOS ŪKIO RAIDOS SPECIFIKA XX A. 5–6 DEŠIMTMEČIAIS

Pabaltijo valstybių ūkio įtraukimas į vieningą visos SSRS ekonomikos sistemą ideologiniais sumetimais pokario laikotarpiu vadintas Lietuvos (Latvijos, Estijos) liaudies ūkio atkūrimu ir socialistiniais pertvarkymais, nors šį procesą galima vadinti ir ekonomine aneksija. Dar daugiau, kaip rašoma Estijos „Baltojoje knygoje“, jam būdingi visi klasikinio kolonializmo požymiai:

1. Tikslingai (su)naikinta ankstesnė (1920–1940 m.) ūkio struktūra, kurios pagrindinis prioritetas – tautiniai interesai;
2. Įdiegta okupacinės valdžios interesus atitinkanti gamybos struktūra, pirmiausia ir daugiausia plėtotos vadinamosios sąjunginės specializacijos ūkio šakos;
3. Ekstensyviai ir grobuoniškai naudoti vietos gamtos ištekliai;
4. Vykdyta vietos gyventojų asimiliacijos siekianti migracinė ir užimtumo politika;
5. Išardyti anksčiau susiklostę tarptautiniai ūkiniai ryšiai, Estija izoliuota nuo viso pasaulio ekonominės raidos¹.

Rusijoje XX a. 4 dešimtmetį susiklostęs ūkio modelis buvo mechaniškai perkeltas į Rytų Pabaltijo šalis, kuriose anksčiau, nepaisant nemenko valstybės ir kooperatinio sektoriaus, gyventa iš esmės rinkos ūkio sąlygomis. Visuotinė nacionalizacija gamintojus atskyrė nuo gamybos priemonių (pirmiausia žemės ūkyje, nors ir kitose ūkio šakose smulkių gamintojų būta daugiausia), o Lietuvos, Latvijos ir Estijos ūkį – nuo pasaulinio ūkio. Vietos gamtos ištekliai, gamybiniai pajėgumai ir finansiniai ištekliai buvo pajungti centrinės valdžios Maskvoje interesams.

Ūkio atkūrimas po Antrojo pasaulinio karo Maskvai leido kalbėti apie vadinamąją *broliškų sąjunginių respublikų* pagalbą. Suprantama, ūkio atkūrimui prireikė didžiulių

¹ Valge raamat: Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991, *Okupatsioonide Repressiivpo–liitika Uurimise Riiklik Komisjon*, Tallinn, 2005, Lk. 127.

išlaidų (imperijos visada brangiai kainuoja), antra vertus, teikė galimybę buvusių nepriklausomų valstybių ūkio struktūrą pertvarkyti visos didžiulės valstybės interesams.

Į Rytų Pabaltijo respublikas pokariu santykinai, vertinant pagal gyventojų skaičių, ištis buvo investuota daugiau negu į daugumą kitų visos SSRS ar pačios Rusijos regionų. Dalis tų lėšų, technikos, įrenginių ir žaliavų, be abejo, gauta Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje, dalis – *centro* paimtos iš kitų *sajunginių respublikų* arba gautos kaip reparacijos. Antra vertus, komandinėje paskirstymo sistemoje lėšų kilmė didesnės reikšmės neturi. Prioritetinis vieno ar kito regiono ūkio finansavimas susijęs ne su kokiais nors altruistiniais sumetimais, o su konkrečiais politiniais ir ekonominiais tikslais.

Šiuo aspektu pirmiausia krinta į akis, kad į Lietuvą, lyginant su kitomis Rytų Pabaltijo šalimis, pirmąjį pokario dešimtmetį investuota gerokai mažiau. Ypač turint galvoje tai, kad joje buvo vos ne pusė viso regiono gyventojų. 1946–1956 m. kapitalinės investicijos (neskaitant kolūkių) į Lietuvos ūkį sudarė 576 mln. rublių, į Estijos – 775 mln., į Latvijos – 813 mln. rublių (žr. 1 lentelę). Situacija pasikeitė nuo XX a. 6 dešimtmečio vidurio. Teoriškai įmanomi du variantai: arba Maskva Lietuvos ūkio reikalams ėmė skirti daugiau dėmesio, arba išaugo ir sutvirtėjo pats Lietuvos ūkis. Praktiškai aktualus tik pirmasis, ir toliau bus pamėginta paaiškinti kodėl.

1 lentelė. Kapitalinės investicijos į Lietuvos, Latvijos ir Estijos ūkį 1946–1960 m. mln. rublių (be kolūkių)²

	1946–1950	1951–1955	1956–1960	1946–1960
Lietuva	182	394	983	1559
Latvija	312	501	1016	1834
Estija	301	474	765	1540

Iki Antrojo pasaulinio karo Lietuva atsiliko tiek nuo daugumos Europos valstybių, tiek ir nuo savo Šiaurės kaimynių – Latvijos ir Estijos. 1943 m. vasario 23 d. iš Šiaulių į Rygą vykęs finansų tarėjas Jonas Matulionis dienoraštyje įrašė: „Lietuvių–latvių siena. <...> Latvijos pusėje plentas meksfaltuotas. Šiaudiniai stogai išnyksta. Trobesiai atrodo naujesni, tvarkingesni. Iš karto pajunti aukštesnės civilizacijos lygį. Daug stulpų su elektros ir telefono laidais. Skirtumas aiškus ir nedvejotinas.“³ Aiškų ir nedvejotiną skirtumą galima buvo matyti ir 6 dešimtmetį...

² *Построение социализма в Советской Прибалтике: Исторический опыт компартий Литвы, Латвии и Эстонии*, Рига, 1982, с. 237.

³ J. Matulionis, *Neramios dienos*, Toronto, 1975, p. 214.

Kalbant apie kiekybinius rodiklius, nacionalinės pajamos vidutiniškai vienam gyventojui Lietuvoje 1924–1934 m. sudarė 61 % analogiško Estijos rodiklio, 60 % Latvijos ir 54 % Suomijos. Itin atsilikta ne žemės ūkio šakose. Pramonės potencialas Lietuvoje buvo mažiausias ne tik skaičiuojant proporcingai gyventojų skaičiui, bet ir absoliučiais dydžiais. Skaičiuojant vidutiniškai vienam gyventojui, 1939 m. tekstilės, chemijos, metalo apdirbimo ir mašinų gamybos produkcijos vertė Lietuvoje – 5,8 USD, Latvijoje – 22,8 USD, Suomijoje – 42,8 USD, Estijoje (1938 m.) – 22,3 USD. 1935/1936 m. Lietuvos pramonėje iš viso buvo 25,7 tūkst. darbuotojų, Latvijos – 81,2 tūkst., Estijos – 41,8 tūkst.⁴

Po karo atotrūkis tarp Lietuvos ir Latvijos bei Estijos, be abejo, išliko nepakitęs. Tai rodo pramonės darbininkų skaičius (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. Pramonės darbininkų skaičius Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje 1940–1960 m. (tūkst.)⁵

	1940	1945	1950	1955	1960
Lietuva	45,5	38,8	76,6	128,0	178,7
Latvija	84,8	54,8	35,8	174,5	233,4
Estija	61,2	45,4	86,7	115,0	137,2

Galima, žinoma, svarstyti, kad pranašesnis Latvijos ar Estijos ūkis tiesiog teikė daugiau produkcijos ir pajamų, todėl ir investicinės galimybės ten buvo didesnės negu Lietuvoje. Tada tektų taip pat konstatuoti, kad ūkio plėtra visuose Rytų Pabaltijo kraštuose rėmėsi jei ne išimtinai, tai bent daugiausia vietos resursais ir galimybėmis. Nieko ypatinga šioje išvadoje nebūtų, bet to, kas anksčiau pasakyta, šiam teiginiui įrodinėti visgi nepakanka. Būtina išsamesnė, be to, ilgesnio laikotarpio analizė.

Sąjungos mastu Lietuvos ūkis per porą dešimtmečių nuo XX a. 6 dešimtmečio vidurio iki 8 dešimtmečio vidurio išties labai pakilo, dauguma kiekybinių ir kokybinių rodiklių pastebimai pranoko imperijos vidurkį. Pramonė, anksčiau net iš tolo negalėjusi lygintis su pramoninėmis kaimynėmis – Latvija ir Estija, praėjusio amžiaus 8 dešimtmetį iš esmės jas pavijo. Žemės ūkis, išgyvenęs katastrofišką nuosmukį 6 dešimtmečio pradžioje, paskutinį „Spalio tėvynės“ dvidešimtmetį buvo vienas našiausių ir intensyviausių.

⁴ Apskaičiuota remiantis: *Lietuvos statistikos metraštis* (toliau – *LSM*), t. 12: *1939 m.*, Vilnius, 1940, p. 16, 163–166, 173–185, 348; *Latvijas statistikas gada grāmata: 1937/38*, Rīga, 1938, 163.–160. lpp.; *Statistikas tabulas*, Rīga, 1940, 6., 136. lpp.; *Tööstus*, Tallinn, 1939 (I majandusloendus Eestis: 1937. a. majandusloenduse andmed. Vihk 1), Lk. 24–26, 31–39; *Eesti statistika*, 1939, Nr. 3(208)–12(217), Lk. 171, 226, 278, 437–438, 498–499, 551, 593, 600, 655; 1940, nr. 1(218)–3(220), Lk. 55, 103, 147, 156; *Konjunktuur: Majandusministerium ajakiri*, Tallinn, 1939, nr. 60/61(11/12), Lk. 553.

⁵ *Построение социализма в Советской Прибалтике...*, с. 257.

Bet svarbu ir konkretūs ūkiniai objektai, o militarizuotoje valstybėje dar ir materialinės gamybos militarizavimo laipsnis. Pabaltijui apskritai pasisekė, kad, palyginti su kitais Sąjungos regionais, karinės pramonės čia beveik nebuvo. Vadinamosios dvigubos paskirties gamyklų, įmonių, konstravimo biurų, suprantama, buvo labai daug, tačiau vien karinės paskirties objektų tik vienas kitas. Tai matyti ir iš pramonės pavaldumo struktūros. Mat SSRS buvo trys valdymo lygiai – sąjunginis (stambioji gamyba ir visa karinė pramonė), mišrus sąjungos ir (sąjunginės) respublikos bei respublikos (įskaičius vadinamąją vietos pramonę). Net ir komunistinio režimo žlugimo išvakarėse – 1986 m. sąjunginėms ministerijoms SSRS priklausė 56 % pramonės, Lietuvoje – tik 37,8 %. Ir atvirkščiai, mišraus pavaldumo buvo 38 % SSRS pramonės, o Lietuvoje – 54,3 %⁶. Palyginimui, Estijoje atitinkamai 29,2 ir 62,2 %. Išimtinai respublikos lygiui SSRS teko 6 % pramonės, Lietuvoje – 7,9 %, Estijoje – 8,6 %⁷.

3 lentelė. Lietuvos pramonės pavaldumo struktūra 1955–1967 m. procentais⁸

	1955	1958	1967
Iš viso	100	100	100,0
Sąjunginio pavaldumo	14	3	26,7
Sąjunginio ir respublikos pavaldumo	–	–	61,6
Respublikos pavaldumo	86	97	11,7

Tiesa, Sąjungos tiesiogiai kontroliuojamos pramonės dalis Lietuvoje 1955–1989 m. išaugo nuo 14 % 1955 m. ir 26,0 % 1969 m. iki 40,3 % 1989 m. Tai aiškiai susiję su didelį pramonės objektų statyba 8–9 dešimtmečiais. Estijoje, kurioje tokių objektų nestatyta, Maskvos tiesiogiai kontroliuotos pramonės dalis neaugo (sąjunginio pavaldumo Estijoje 1965 m. buvo 28,6 % pramonės, 1970 m. – 23,5 %, 1975 m. – 30,5 %, 1988 m. – 29 %)⁹.

⁶ Lietuvos TSR liaudies ūkis 1986 metais, Vilnius, 1987, p. 36; Народное хозяйство СССР в 1985 г., Вильнюс, 1988, с. 95.

⁷ Valge raamat..., Lk. 140.

⁸ Sudaryta remiantis: Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1969 metais: Statistikos duomenų metraštis, Vilnius, 1970, p. 127; Tarybų Lietuvos dvidešimtmetis: Statistinių duomenų rinkinys, Vilnius, 1960, p. 83; Lietuvos TSR liaudies ūkis 1986 metais, p. 36; LSM: 1989 metai, Vilnius, 1990, p. 134; Народное хозяйство Лувовской ССР в 1987 году, Вильнюс, 1988, с. 31. 7 deš. pradžioje naudotas kitas skirstymas: 100 % pramonės pavaldi Lietuvos Ministrų Tarybai, iš to skaičiaus įvairiais metais 1958–1964 m. laikotarpiu 78–82 % – Liaudies ūkio tarybos pramonė, 3–6 % – vietos, 12–16 % – ministerijų ir žinybų pramonė (Tarybų Lietuvai 25 metai: Statistikos duomenų rinkinys, Vilnius, 1965, p. 31).

⁹ Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1969 metais: Statistikos duomenų metraštis, p. 305; LSM: 1989 metai, p. 32; Valge raamat..., Lk. 140.

Kalbant apskritai, skirtini trys Lietuvos ūkio raidos laikotarpiai: 1) nuo karo pabaigos iki 6 deš. vidurio, 2) nuo 6 deš. vidurio iki 7 deš. vidurio ir 3) nuo 7 deš. vidurio iki 1989 m. Tai tradicinis skirstymas, grįstas ne vietos specifika, o viso *tarybinio* ūkio modelio raida.

Pirmasis pokario dešimtmetis apibūdinamas kaip ūkio modelio, kuris Rusijoje susiklostė XX a. 4 dešimtmetį, diegimas. Tas modelis kartais apibūdinamas kaip maksimaliai prievartinis ir komandinis. Antrasis nuo karo pabaigos ūkio raidos dešimtmetis (griežtai apibrėžiant, laikotarpis nuo 1957 iki 1964 m.) laikytinas laikotarpiu, kai ūkis ir jo subjektai sąjunginėje respublikoje valdyti daugiausia pačios respublikos lygiu, o atskirų ūkio šakų raidą bandyta subalansuoti derinant vietos ir visos *Sąjungos* interesus. Suprantama, tiek, kiek tai apskritai įmanoma totalitarinėje ūkio sistemoje. 1965 m. likvidavus *Liaudies ūkio tarybas*, Lietuvos ir kitų Pabaltijo respublikų ūkis pajungtas išimtinai sąjunginiams interesams. Pati sąvoka *Lietuvos* (Latvijos, Estijos) *ūkis* (tada vartotas tik terminas *liaudies ūkis*) virto racionaliai neapibrėžtu abstrakčiu ūkio objektu visumos vienos ar kitos *sąjunginės respublikos* teritorijoje atitikmeniu.

Bet ūkio raida Lietuvoje gali būti analizuojama uždavinių, kurie vienu ar kitu laikotarpiu kelti krašto ūkiui, aspektu. Lietuvoje ir šiuo atžvilgiu išsiskiria trys laikotarpiai, daugmaž sutampantys su tradiciniu skirstymu pagal ūkio modelio kaitą. Tačiau tai nereiškia, kad ir Latvijoje ar Estijoje būta taip pat. Pamėginkime išsiaiškinti.

Pirmajam laikotarpiui (1945 m. – 6 dešimtmečio vidury) būdingos pastangos atstatyti tai, kas buvo sugriauta per karą, ir plėsti gamybą dar 6 dešimtmečio pabaigoje nepriklausomoje Lietuvoje nusistatyta šalies industrializavimo linkme (prie to dar sugrįšime). Būtent plėsti statybinių medžiagų, medžio apdirbimo, lengvąją ir maisto pramonę. Maisto pramonė nepriklausomo gyvenimo laikotarpiu jau buvo tapusi svarbiausia, plėto-ta valstybės ir pusiau valstybinių akcinių kooperacinių organizacijų lėšomis. Jai būdingas tiems laikams labai aukštas techninis lygis. Lengvoji pramonė (svarbiausia tekstilės, drabužių ir avalynės šakos), kurioje aktyviau reišėsi privati iniciatyva, tarpukariu taip pat buvo gana moderni, ypač kelios audimo įmonės, kurių prieš pat Antrąjį pasaulinį karą įsigyti įrenginiai tebenaudoti iki pat komunistinio režimo žlugimo. Forsuotai plėsti gamybą statybinių medžiagų, kurių trūkumas nepriklausomo gyvenimo pabaigoje tapo akivaizdus, planuota ir iki karo, ir jam prasidėjus. Tas pat pasakytina ir apie elektros energijos gamybą.

Komunistinė Rusija, nors kare ir laimėjusi, patyrė tokių milžiniškų nuostolių, kad iki 6 dešimtmečio vidurio apie kokias nors didesnes investicijas į Lietuvos ūkį, statant ką nors strategiškai svarbaus visai SSRS, negalėjo būti nė kalbos. Juoba, kad didžiąją dalį akumuliuotų lėšų „rįjo“ iš pradžių atominės, vėliau vandenilinės bombos projektai. O Lietuvą 6 dešimtmečio pradžioje dėl žemės ūkio *kolektyvizacijos* ištiko tikra ūkinė katastrofa.

1949–1950 m. žemės ūkio gamyba jau daugmaž atsistatė nuo karo suirutės. Skaičiuojant 1965 m. kainomis, bendrosios žemės ūkio produkcijos vertė 1950 m. sudarė 821,0 mln. rub. (1940 m. – 964,3 mln. rub.), o 1955 m. tik 677,9 mln. rub.¹⁰ Javų derlius nuo 1535,8 tūkst. tonų 1940 m. ir 1569,1 tūkst. 1949 m. smuko iki 646,0 tūkst. 1953 m. ir vos 417,5 tūkst. 1955 m. Derlingumas, 1939 m. siekęs 12,2 cnt/ha ir 9,4 cnt/ha 1940 m. bei 10,1 cnt/ha 1949 m., smuko iki 4,7 ir 4,0 cnt/ha atitinkamai 1953 ir 1955 metais¹¹. Mėsos, kurios 1940 m. pagaminta 134,1 tūkst. t, 1950 m. – 126,3 tūkst., gamyba smuko iki 86,3 tūkst. 1952 m.¹² Daugeliu parametų tai buvo nebe XX a., o XIX a. lygis.

Antruoju laikotarpiu, kuris truko apie dešimtmetį nuo 6 dešimtmečio vidurio, ir gali būti vadinamas sąlyginės ūkinės autonomijos laikotarpiu, pramonė vis dar plėtota atsižvelgiant daugiausia į pačios Lietuvos poreikius (tiek vartojimo, tiek galimybių ir išteklių prasme). Būtent tada prasidėjo sparti Lietuvos ūkio plėtra. Vien 1955–1960 m. pramonės gamyba išaugo dvigubai. Ėmė veikti Kauno HE – pirmasis stambus elektros energijos gamybos objektas (projektinis pajėgumas 90 MW), tenkinęs, tiesa, tik trečdalį vietos elektros energijos poreikių. Pastatytos Vilniaus skaičiavimo mašinų (su ja siejama mikroelektronikos Lietuvoje pradžia) ir šlifavimo staklių gamyklos (gamino stalines gręžimo ir universalias frezavimo stakles), Panevėžio „Lietkabelis“ (emaliuoti bei instaliaciniai laidai, kabeliai), Šiaulių precizinių staklių gamykla, Lentvario kilimų fabrikas. 1958 m. sudarytas chemijos pramonės plėtros Lietuvoje planas, kuriame numatyta pastatyti fosforo ir azoto trąšų, dirbtinio pluošto ir plastikinių dirbinių įmones¹³.

1961–1965 m. pramonės produkcija išaugo 1,74 karto. Pradėjo veikti Kėdainių chemijos kombinatas, Jonavos azotinių trąšų gamykla, Lietuvos VRE (projektinis galin-gumas 1200 MW pasiektas 1968 m.), Kauno dirbtinio pluošto gamykla (pirmoji eilė), Vilniaus plastiko dirbinių gamykla (antroji eilė). Itin sparčiai augo mašinų gamybos ir metalo apdirbimo pramonė – tikslųjų metalo pjovimo staklių, automatų, didžiųjų žvejy-bos tralerių, elektroninių skaičiavimo mašinų¹⁴.

Po Antrojo pasaulinio karo prasidėjusios dviejų priešiškų politinių sistemų varžybos skatino itin sparčią technologijų raidą. Pirmiausia to reikėjo *karo mašinos*. Tačiau auto-matikos, nuotolinio valdymo, skaičiavimo technikos poreikis ėmė reikštis daugelyje ūkio šakų. Nuo 7 dešimtmečio Lietuvoje pradėta plėtoti mikroelektronikos pramonė. 1964 m. pagaminti pirmieji lietuviški kompiuteriai „Rūta“, 1967 m. – pirmasis tranzistorius.

¹⁰ Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1975 metais, Vilnius, 1976, p. 100.

¹¹ Tarybų Lietuvos dvidešimtmetis..., p. 34; Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1975 metais..., p. 100.

¹² Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra: statistikos metraštis, skirtas Didžiojo spalio 60-mečiui, Vilnius, 1977, p. 99; Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1975 metais..., p. 101.

¹³ K. Meškauskas, M. Meškauskienė, Lietuvos pramonė socializmo laikotarpiu, Vilnius, 1980, p. 43–44.

¹⁴ Ten pat, p. 44–45.

Įmonėje „Venta“ gamintų plonasluoksnių loginių elementų pagrindu pagaminta pirmoji SSRS bortinė skaičiavimo mašina „Neris“, o loginiai elementai, kuriuos gamino Šiaulių „Nuklonas“, dar apie dešimtį metų buvo pagrindiniai elektroninės aparatūros, eksploatuotos povandeniniuose laivuose, elementai¹⁵.

Nuo 6 dešimtmečio vidurio ėmė kilti ir Lietuvos žemės ūkis (1955–1960 m. bendroji produkcija padidėjo 1,85 karto, 1960–1965 m. – 1,16 karto). Palyginti su 1955 m., 1965 m. mėsos gamyba išaugo beveik 2,1 karto, pieno – per 2 kartus, javų – per 4 kartus, bulvių – 1,4 karto¹⁶.

Trečiuoju laikotarpiu (nuo 7 dešimtmečio vidurio iki komunistinio režimo pabaigos) orientuotasi į platesnio regiono poreikius. Organizuota mineralinių trąšų gamyba siekiant aprūpinti ne tik Lietuvos, bet ir Kaliningrado srities poreikius¹⁷ (nutiesus dujotiekį išplėto-ta azotinių trąšų gamyba), kurta dirbtinio pluošto pramonė viso Pabaltijo tekstilės pramo-nei, statybinių medžiagų gamyba taip pat plėsta atsižvelgiant į platesnio regiono poreikius. 9 dešimtmetį statyti ir ėmė veikti objektai, strategiškai svarbūs visai SSRS.

Latvijoje ir Estijoje visai SSRS strategiškai svarbūs ūkio objektai ėmė veikti arba pradėti statyti nuo pat 1945 m. Taip buvo dėl jau minėto gerokai aukštesnio Latvijos ir Estijos ūkio raidos lygio. Jose dar XX a. pradžioje veikė gamyklos ir įmonės, gyvybiškai svarbios visai Rusijos imperijai.

Latvijoje 1913 m. veikė 758 stambios pramonės įmonės (135,2 tūkst. darbininkų)¹⁸. Tarp jų tokios garsios kaip Rygos geležinkelio vagonų gamykla – garsusis „Russo-Balt“ arba Rygoje įsikūręs gumos, linoleumo ir chemijos pramonės gigantas „Provodniks“ (1913 m. dirbo 16 tūkst. darbuotojų, iš jų 13,5 tūkst. darbininkų; 4-oji vieta pasaulio gumos pramonėje, 2-oji – padangų gamyboje)¹⁹. Estijos teritorijoje iki Pirmojo pasauli-nio karo veikė 11 itin stambių pramonės įmonių, o Krenholmo manufaktūra Narvoje – didžiausia audimo ir verpimo įmonė Europoje (11 tūkst. darbuotojų)²⁰. Tarpukariu tos įmonės, suprantama, sumenko, dar daugiau, per Pirmąjį pasaulinį karą daug mašinų ir įrenginių išvežta į Rusiją, per Antrąjį pasaulinį karą jos taip pat nukentėjo, tačiau ir

¹⁵ J. Janušonis, Mikroelektronikos [Lietuvoje] pradžia, <<http://ausis.gf.vu.lt/mg/nr/98/4/04mikroe.html>> [žiūrėta 2012 01 04].

¹⁶ *Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra: [...] Spalio 60-mečiui*, p. 98–99; *Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra 1975 metais...*, p. 100, 104.

¹⁷ Nepaisant to, pačioje Lietuvoje 1980 m. liko 90 %, o 1986 m. 84 % pagamintų mineralinių trąšų. Žr.: *LSM: 1989 metai*, p. 146, 178; *Народное хозяйство СССР за 70 лет. Юбилейный статистический ежегодник, 1980–1987*, Москва, 1987, с. 177.

¹⁸ J. Kalniņš, *Latvijas Komunistiskās partijas ekonomiskā platforma 1920.–1940. g.*, Rīga, 1959, 10. lpp.

¹⁹ Л. Стародубский, *Упадок фабрично-заводской промышленности в буржуазной Латвии*, Рига, 1952, с. 59–60.

²⁰ O. Karma, *Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis: Tööstuse arenemine 1917. aastani*, Tallinn, 1963, Lk. 338, 341–342, 344.

1945 m. buvo ką atstatyti ir gamybą atnaujinti. Liko specialistų, kvalifikuotų darbininkų, darbo kultūros įgūdžių ir tradicijų. Investuoti į Latvijos ir Estijos ūkį pokario laikotarpiu atsiėjo pigiau, o materialinių sąnaudų atsipirkimo prasme ir saugiau negu daugumoje „senųjų“ SSRS regionų.

Pramonė dar ne viskas. Latvijos ir Estijos teritorijoje XX a. pradžioje itin svarbūs buvo Ventspilio, Rygos, Talino uostai. Per Rygą 1913 m. ėjo 17,2 % Rusijos imperijos užsienio prekybos, Ventspilį – 3,9 %, Liepoją – 3,4 %, Taliną – 10 %. Pagal užsienio prekybos apyvartą Rygos ir Talino uostai užėmė atitinkamai 1-ąją ir 3-iąją vietą Rusijoje (Peterburgui tada teko 14,0 % užsienio prekybos apyvartos)²¹. Ir tarpukariu per Rygą, Taliną ir Ventspilį vyko intensyvus tranzitas į ir iš komunistinės Rusijos, tad *tarybų imperijai* šie uostai po Antrojo pasaulinio karo taip pat buvo pirmaeilės reikšmės. Be to, dėl geografinės padėties per Latviją ir Estiją ėjo reparacijų iš Vokietijos ir kitų šalių maršrutai.

Čia, žinoma, galima atkreipti dėmesį, kad ir Lietuvoje buvo Klaipėdos uostas. Bet, viena vertus, Klaipėda per karą labiau sugriauta negu kiti didieji Rytų Baltijos uostai. Antra, Klaipėdos uostas gerokai mažesnis, nepritaikytas naftos ir naftos produktų eksportui, likęs be gyventojų, tuo pačiu kvalifikuotų specialistų ir darbininkų. Pagaliau, trečia, Klaipėdos atstatymas ir Klaipėdos uosto bei infrastruktūros plėtra pirmaisiais pokario dešimtmečiais faktiškai, be jokios abejonės, kaip tik ir gali būti laikomi ta išimtimi, kuri tik patvirtina taisyklę – Lietuvos ūkiui Maskva pokariu strateginių uždavinių nekėlė.

Klaipėdos pramonės ir uosto plėtra pokariu susijusi išimtinai su didelės valstybės jūrų transporto sistemos raidos poreikiais. Juk ir apskritai respublikų specifika tegali būti suprantama tik kaip centro ketinimų ir veiksmų vienoje ar kitoje teritorijoje (regione) ypatumai. Maskva formulavo savo poreikius ir mėgino juos tenkinti vienur ar kitur statydama ar rekonstruodama ūkio objektus, plėtodama vienokią ar kitokią gamybą. Klaipėdos galimybės *centre* buvo įvertintos. Atstatytas ir išplėstas uostas. 1953 m. nuleisti pirmieji Klaipėdos laivų statyklos „Baltija“ laivai – krovininės baržos, nuo 1954 m. – vidutinieji žvejybos traleriai. Klaipėdoje taip pat pastatyta Vakarų laivų remonto gamykla²².

Estija iš visų Rytų Pabaltijo valstybių išsiskiria kaip vienintelė turinti naudingųjų iškasenų – skalūnų. Šis objektas taip pat buvo strateginės reikšmės visam SSRS ūkiui, pirmiausia, suprantama, dėl to, kad netoli Leningradas. Nenuostabu, kad jau 1945 m. birželio 10 d. priimtas Valstybės gynybos tarybos nutarimas dėl skalūnų pramonės atkūrimo ir plėtros Estijoje ir Leningrado srityje bei Leningrado aprūpinimo dujomis²³. Būtent Leningrado artumu Estijos ūkio specialistų aiškinamas faktas, kad industrializacija Estijoje

²¹ V. Klau son, *Loomeastad*, Tallinn, 1977, Lk. 8; Л. Стародубский, *min. veik.*, p. 63.

²² P. Stankevičius, *Lietuvos pramonės transformacijos ir jų socialinės-ekonominės pasekmės*, Vilnius, 2009, p. 182.

²³ *Построение социализма в Советской Прибалтике...*, с. 232.

vyko skalūnų pramonės pagrindu. Iš 1946–1950 m. Estijai skirtų 3,5 mlrd. rublių visai pramonei teko 60 %, o skalūnų pramonei – 40 %²⁴. Tuo siekta:

1. Sukurti Estijoje centrai tiesiogiai pavaldų ūkio sektorių, kuris būtų orientuotas į išvežimą mažomis kainomis. Pvz., Kohtla Jarvėje pradėtos gaminti skalūninės dujos 1948 m. dujotiekiu pasiekė Leningradą, o Taliną tik 1953 m. 1961 m. 62,5 % dujų teko Leningradui. 1948–1954 m. Leningrado gyventojai dėl to sutaupė per 400 mln. rublių. Estijos skalūnai kūrenti Pskovo šiluminėje elektrinėje, Rygos, Vilniaus, Kauno ir kitų Latvijos bei Lietuvos miestų įmonėse, Leningrado srityje. Kitaip tariant, tada Estijai skirtos lėšos apmokėtos išvežtais skalūnais ir jų perdirbimo produktais. Pačiai Estijai tos investicijos nedavė jokios naudos.

2. *Socialistinė* industrializacija Maskvai buvo Estijos gyventojų asimiliacijos priemonė (1951–1989 m. į ją imigravo 466,6 tūkst. žmonių). Pagrindinis dėmesys – tikslingas Šiaurės Rytų Estijos gyventojų tautinės struktūros pakeitimas²⁵.

Komunistinio režimo laikais ekonomistai dažniausiai nurodydavo, kad Pabaltijo respublikoms pokariu teko koncentruotis ties ūkio šakomis, kurios buvo svarbiausios sąjunginio darbo pasidalijimo ir pramonės šakų specializacijos kontekste. Tai energetika, sunkioji mašinų gamyba (vagonų gamyba), tiksliųjų mašinų gamyba, prietaisų gamyba, elektros ir radijo prietaisų, skalūnų, skalūnų chemijos, statybinių medžiagų pramonė²⁶. Neskaitant skalūnų, viskas, regis, tinka ir Lietuvai. Tik vienas niuansas. Atsižvelgiant į gamybos pajėgumus ir pagamintos produkcijos apimtį, Lietuva, be nedidelių išimčių, Maskvos akimis, strategiškai reikšminga darosi geriausiu atveju nuo XX a. 7 dešimtmečio pabaigos. To nepasakysi nei apie Latviją, nei apie Estiją. Jose jau anksčiau būta tokių stambių pramonės ir transporto objektų, kad jie iš karto tapo gyvybiškai svarbūs visos valstybės ūkio organizmui. Antra vertus, šiose Rytų Pabaltijo šalyse iš karto po Antrojo pasaulinio karo pabaigos imta planuoti platesnio regiono poreikius tenkinančius ūkio vienetus ar jų kompleksus.

Latvijoje jau 1945 m. gamybą atnaujino Rygos vagonų, metalo liejimo, mechanikos, cemento gamyklos, stiklo fabrikas. Itin stengtasi atstatyti radiotechnikos gamyklą (VEF), Daugpilio garvežių remonto ir Rygos superfosfatų gamyklas²⁷. IV penkmečio (1946–1950 m.) planuose – sustiprinti Pabaltijo energetinę bazę, mašinų gamybos, metalo apdirbimo, kuro, chemijos, statybinių medžiagų, taip pat maisto, lengvąją, žuvies pramonę. V penkmetyje (1951–1955 m.) – paleisti Narvos hidroelektrinę (projektinė galia 125 MW) ir Rygos šiluminę elektrinę (projektinė galia 129,5 MW), pradėti Kauno HE statybą (projektinė galia 90 MW)²⁸.

²⁴ *Välge raamat...*, Lk. 131.

²⁵ Ten pat, p. 132–133.

²⁶ *Построение социализма в Советской Прибалтике...*, c. 215.

²⁷ Ten pat, p. 232.

²⁸ Ten pat, p. 236.

Kalbant konkrečiai apie Lietuvą, IV penkmečio planas aptartas LKP(b) CK plenumo, vykusiam 1946 m. balandžio 5–6 dienomis. Plenumo nutarimuose pabrėžta, kad svarbiausias uždavinys Lietuvos ūkyje – atkurti ir pagal galimybes pranokti prieškario lygį, padidinti pramonės svorį ūkyje. Kalbėta ir apie ketinimus Lietuvą industrializuoti. Tai padaryti esą numatyta atsižvelgiant į anksčiau susiklosčiusią ūkio struktūrą, gamtines geografines sąlygas. Orientuotasi į lengvąją ir maisto pramonę²⁹. „LKP istorijos apybraižos“ autoriai itin pabrėžia, kad 1945–1948 m. Lietuvoje atstatytos visos pagrindinės karo metais sugriautos metalo apdirbimo ir statybinių medžiagų įmonės, Petrašiūnų, Klaipėdos, Rėkyvos šiluminės elektrinės. Kad 1948 m. prieškario režimu veikė Vilniaus, Petrašiūnų ir Klaipėdos elektrinės, pradėta statyti antroji Vilniaus šiluminė elektrinė. Atstatyti 3 cukraus fabrikai, atnaujino gamybą duonos kepyklos, pieninės, mėsos kombinatai³⁰. Tačiau viskas gana smulku, nieko įspūdinga.

Bet Lietuvoje, kitaip nei kaimyninėje Estijoje ir Latvijoje, centras iš pradžių nekėlė didesnių tikslų platesnio regiono kontekste (kas matyti ir iš daug mažesnių investicijų), visai tikėtina, kad kuklesnė ne žemės ūkio šakų plėtra gali būti daug labiau susijusi su pačios Lietuvos specifika ir vietos, o ne visos didžiulės valstybės poreikiais*.

Bandydami atsakyti į šį klausimą, privalome apžvelgti ir Lietuvos ūkio raidą Pirmosios Respublikos metais. Ūkio reikalai nepriklausomoje Lietuvoje tarpukariu buvo vienas svarbiausių valdžios rūpesčių. Dėl ūkio politikos krypties ir prioritetų diskutavo politinės partijos ir jų veikėjai, ūkio specialistai, aktyvesni visuomenės veikėjai. Be abejo, kiekvienos valstybės ūkio politika daug priklauso nuo istoriškai susiklosčiusios ekonominės struktūros ir bendrojo ūkio raidos lygio, nuo gyvenamojo momento ekonominių, socialinių ir politinių aplinkybių, pasaulinės ūkio ir politinės raidos krypties, dėl vienokių ar kitokių priežasčių patrauklių kitų valstybių pavyzdžio.

Nuo pat nepriklausomo gyvenimo pradžios valdžia Lietuvoje buvo tiesiog priversta imtis šalies ūkio plėtros strateginio planavimo, valdymo, teisinio ir finansinio reguliavimo. Suprantama, dar Pirmojo pasaulinio karo metais didžiosios (kariaujančios) valstybės griebsi administracinių centralizuoto ūkinio reguliavimo formų. XX a. 3–4 dešimtmečiais daugelyje šalių svarstyti valstybės sistemos, visuomenės ir ūkio struktūros bei santvarkos klausimai. Ieškota išeities iš ekonominių krizių, depresijos, siekta mažinti socialinius prieštaravimus.

²⁹ *Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 3: 1940–1959, Vilnius, 1985, p. 267–268.

³⁰ Ten pat, p. 277–278.

* Žemės ūkis – specifinė ūkio dalis, Rusijoje ir aneksuotose valstybėse reguliuota ne ekonomiais, o ideologiniais sumetimais. Antra vertus, jokių pastebimų skirtumų tarp Lietuvos, Latvijos ir Estijos nematyti. Jei ir kalbama, tai tik apie tai, kad pirmaisiais pokario metais (iki 1948 m.) Stalinas Pabaltijyje dėl tarptautinės politikos niuansų neskubėjo kolektyvizuoti žemės ūkio.

Lietuvoje XX a. 4 dešimtmetį daug kas buvo įsitikinę (ypač prasidėjus karui), kad valdžia privalo prognozuoti ir programuoti šalies ekonominę raidą, koordinuoti valstybinių, privačių ir mišrių ūkinių organizacijų veiklą, aktyviai ją veikti. Toks valstybės vaidmens supratimas bei pagal jį formuojama ir vykdoma valdžios ekonominė politika neišvengiamai keitė ir nuosavybės santykius. Valstybinės nuosavybės dalis Lietuvos ūkyje vis didėjo³¹. Čia apskritai svarbu nepamiršti konkrečios istorijos. Atkūrus nepriklausomybę, Lietuvoje stigo kapitalo ir žmonių, kurie sugebėtų ugdyti verslą. Laukti, kol privatus sektorius pakels ūkį, nebuvo galima. Todėl, pasak K. Sruogos, „mūsų krašto ūkio kūryba nuėjo dviem keliais. Buvo ugdoma ir skatinama privati iniciatyva bei kapitalai. Tačiau greta to buvo organizuojami visuomeniškai valstybiška iniciatyva bei kapitalai ir kreipiami į ūkio darbą“³². Ekonominės centralizacijos tema 1938–1940 m. Lietuvoje itin daug diskutuota.

Lietuvos industrializavimo šalininkų argumentai buvo tokie: 1) į pramonę investuotas kapitalas grįžta greičiau nei investuotas žemės ūkyje; 2) augant pramonei, kyla gyventojų perkamoji galia, todėl pagyvėja prekyba; 3) augant gyventojų pajamoms, atsiranda daugiau galimybių didinti biudžetą, akumuliuoti kapitalus, daugiau rūpintis kultūros ir socialiniais bei gynybos reikalais.

Kaip 1937 m. pareiškė finansų ministro pareigas ėjęs Julius Indrišūnas, „Pramonės reikšmė tautos ūkiui ir visai tautai nuo kurio laiko įgauna ir pas mus vis didesnio aktualumo. Iš pat pradžių, galbūt, per maža susirūpinta savos pramonės auginimu, bet ir nebūta reikiamų sąlygų pakreipti visoms jos šakoms į planingą kelią.“ Dabar vyriausybė yra pasiryžusi dar labiau susirūpinti pramonės organizavimo klausimu³³. Vyriausybė, – 1940 m. gegužės mėn. kalbėjo ministras pirmininkas Antanas Merkys – yra itin susirūpinusi savos pramonės ugdymu³⁴.

Antrajam pasauliniam karui prasidėjus, Vokietija ėmė neginčytinai dominuoti Lietuvos užsienio prekyboje, ir labai išaugo teigiamas, tačiau konvertuojama valiuta ar reikalingomis prekėmis nepadengtas, saldo. 1939 m. gruodį Lietuvos eksportas į Vokietiją 8,6 mln. Lt viršijo importą, ir manyta, kad šis saldo ateityje didės. Užsienio reikalų

³¹ Pasak A. Jablonskio, Lietuvoje iki 1940 m. valstybinis ir kitas visuomeninis sektorius ekonomikoje siekė 20–30 %, t. y. maždaug tiek, kiek po Antrojo pasaulinio karo daugelyje išsivysčiusių Vakarų valstybių, kai kone visuotinai įsigalėjo Keynes'o doktrina (žr.: A. J a b l o n s k i s, Valstybinis ekonomikos reguliavimas, *Lietuvos ūkis*, 1992, nr. 3–4, p. 32. Remtasi, matyt, JAV leista „Lietuvių enciklopedija“ (žr.: Lietuva, *Lietuvių enciklopedija*, t. 15, Vilnius, 1990, p. 222), tačiau joje daugiau kalbėta tik apie prekybos kooperatyvų vaidmenį). Nors atrodo, kad faktiškai visuomeninio sektoriaus dalis ekonomikoje buvo kiek mažesnė (apie 20 %, gal iki 25 %), bet tai vis vien labai daug.

³² K. S r u o g a, Lietuvos įmonės, kuriose dalyvauja valstybė, *Vairas*, 1938, nr. 15–16, p. 917.

³³ Aktualesni mūsų ūkio reikalai: Pasikalbėjimas su e.p. Finansų Ministro J. Indrišūnu pramonės ir kitais svarbiais ūkio reikalais, *Tautos ūkis*, 1937, nr. 1, p. 5.

³⁴ Ministro pirmininko [A. Merkio] kalba Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmų susirinkime š. m. gegužės 7 d., ten pat, 1940, nr. 18, p. 360.

ministerijos Ekonomikos departamentas tada pabandė suformuluoti prekybinės politikos naujomis sąlygomis principus ir pasiūlyti konkrečius receptus, kaip racionaliai pasinaudoti susidariusia padėtimi. Tie siūlymai glaudžiai susiję su Lietuvos industrializacijos ir ūkio raidos planavimo problemomis. Kadangi būta konkrečių tuometės valdžios planų (ne vien ūkio specialistų siūlymų, ką ūkio sferoje daryti), labai pravartu ir net būtina juos palyginti su Lietuvos ūkio raida pokario laikotarpiu.

URM Ekonomikos departamento nuomone, svarbiausia importo iš Vokietijos kategorija turėtų tapti naujos investicijos: „1) Veikiančių įmonių atnaujinimo reikalu reikėtų nedelsiant kreiptis į pramonininkus ir amatininkus, kviečiant pastaruosius rekonstruoti, išplėsti ar modernizuoti savo įmones. Šios kategorijos investicijos reikalautų mažiausiai valstybės kreditų ir labai greitai duotų rezultatus. 2) Valstybės ūkio esminio modernizavimo reikalu turėtų būti paruoštas didžiųjų ūkio investicijų planas, priimtas nepaprastojo biudžeto pavidalu, o atitinkamos žinybos įpareigos šį planą įgyvendinti. 3) Naujų pramonės įmonių steigimo reikalu visur, kur įmanoma, stengtis panaudoti privatų kapitalą. Tose sferose, kuriose privačios iniciatyvos nepakaktų, įmones steigti valstybės kapitalais privačių akcinių bendrovių forma. Šių investicijų plane turėtų būti numatyta kurti visas kraštui reikalingas pramonės įmones, kad Lietuva kuo greičiau galėtų tapti ne žaliavas, o gatavus gaminius ar bent pusfabrikačius eksportuojančiu kraštu. Užsakymų turėtų būti duodama tiek, kiek reikalinga, kad prekybos su Vokietija apimtys būtų maksimalios, Lietuva išnaudotų savo eksporto pajėgumus ir neįšaldytų kapitalų.“³⁵

Toks darbo organizavimas suteiktų galimybę pasinaudoti karo konjunktūra tam, kad be jokių užsienio paskolų ir ekonominio pavergimo pavojaus Lietuvos ekonomika žengtų didelį žingsnį pirmyn, būtų sukurta pramonė, kuri padidintų šalies ekonominį pajėgumą ir pakeltų gyvenimo lygį. Žemės ūkis taip pat turėtų galimybę dirbti visu pajėgumu³⁶.

Dar 1939 m. atitinkamose žinybose spėta sudaryti Vokietijoje 1939–1941 m. pirktinų prekių sąrašus, kuriuose numatyti investicinio pobūdžio užsakymai didesnei kaip 120 mln. Lt sumai³⁷. Pramonės reikalams planuota užsakyti: 20 mašinų dūrpėms kasti (1 mln. Lt), 2 cemento fabrikus, galinčius pagaminti po 75 tūkst. cemento (4 mln. Lt), 20 plytinių 50–60 mln. plytų pagaminti (1,5 mln. Lt), įrenginius metalo dirbinių fabrikui praplėsti (1 mln. Lt), vagonų dirbtuvėms (3,2 mln. Lt), žemės ūkio mašinų fabrikui (1 mln. Lt), 2 faneros fabrikus, 15 ir 8 tūkst. m³ galingumo (2 mln. Lt), cukraus fabriką (3 mln. Lt), pienines (1,4 mln. Lt), skerdyklas, šaldytuvus ir papildomus jų įrenginius (1 mln. Lt), audimo stakles, aparatūrą ir kitus įrenginius (5 mln. Lt), 20 linų pirminio

³⁵ URM Ekonomikos departamento *pro memoria* prekybos su Vokietija klausimu, *LVA*, f. 383, ap. 9, b. 192, l. 36, 38.

³⁶ Ten pat, l. 39–40.

³⁷ 1939–1941 metais Vokietijoje pirkti numatytų prekių sąrašas, ten pat, f. 387, ap. 4a, b. 3183, l. 5.

paruošimo įmonių (3,3 mln. Lt) ir t. t. Dar planuoti superfosfato (100 tūkst. tonų) ir sieros rūgšties fabrikai (4 mln. Lt), sintetinio amoniako ir sodos fabrikas (1,5 mln. Lt), chloro ir šarmų fabrikas (1 mln. Lt) etc. Prie viso to reikia pridėti Skarulių elektrinės skolą (6 mln. Lt), geležies ir plieno liejyklą (1 mln. Lt), pramonės mašinų fabriką (1 mln. Lt), celiuliozės fabriką, įskaitant mašinas popieriui gaminti (3,5 mln. Lt). Iš viso pramonės reikalams Vokietijoje ketinta užsakyti įvairių prekių ir įrenginių (įskaitant statytinas įmones) už 53,8 mln. Lt³⁸.

1939 m. pabaiga – 1940 m. pradžia, nepaisant Lietuvos tarptautinės padėties tragiško ir sunkios ekonominės situacijos, buvo didelių statybų ir dar didesnių planų laikotarpis. 1940 m. buvo baigtas statyti cukraus fabrikas Panevėžyje – trečiasis cukraus fabrikas Lietuvoje. Vyko darbai Šventosios uoste, kurį net tikėtasi pradėti eksploatuoti³⁹. AB „Elektra“ Rėkyvoje (prie Šiaulių) faktiškai baigė statyti elektrinę, turėjusią elektros energija aprūpinti Šiaulių ir Panevėžio apskritis bei Skirsnemunėje sumanytą statyti cemento fabriką⁴⁰.

Planų būta dar didesnių. Siūlyta vandens keliais susieti Kauną, Vilnių, Klaipėdą, Kėdainius ir Ukmergę⁴¹. 1939 m. pabaigoje, atgavus Vilnių bei atsiradus sienai su Rusija, tuometinė Lietuvos vyriausybė prognozavo, kad netolimoje ateityje susidarys sąlygos tranzitui iš SSRS per Lietuvą į Vakarų. Įvertinus galimus transporto srautus, prieita prie nuomonės, kad Šiaulių–Kretingos geležinkelis tranzito poreikių patenkinti negalės. Todėl pradėta skubiai tiesti naują geležinkelį nuo Kazlų Rūdos per Šakius pajūrio link⁴².

Tačiau svarbiausias tuo metu, be abejo, buvo planingos elektrifikacijos uždavinys. Valdžia jį formulavo gana išsamiai: 1) Aprūpinti visą kraštą pigia, platesniais gyventojų sluoksniams prieinama elektros energija; 2) Suvienodinti elektros energijos tiekimo sąlygas visose Lietuvos vietovėse, nepriklausomai nuo to, toli vietovė nuo elektrinės, ar ne; 3) Panaudoti visus krašto išteklius, tinkančius elektros energijai gaminti; 4) Elektros energijos ūkį derinti su viso tautos ūkio poreikiais.

Atitinkamam planui parengti ir su to plano paruošimu bei vykdymu susijusioms studijoms vykdyti ir buvo sudarytas Energijos komitetas, kuris „stambiais bruožais“ planą iki

³⁸ 1939–1941 metais Vokietijoje pramonės reikmėms pirkti numatytų įrengimų sąrašas, ten pat, l. 7–8.

³⁹ K. Germano, susisiekimo ministro, 1939 08 23 Ministrų Tarybai pateiktas Susisiekimo ministerijos sąmatos projektas, ten pat, f. 923, ap. 1, b. 1118, l. 112.

⁴⁰ K. Germano, susisiekimo ministro, 1939 10 09 raštas Ministrų Tarybai dėl A/B „Elektra“ pageidavimo išnuomoti dalį Rėkyvos durpyno, ten pat, b. 1064, l. 18; J. Masiliūno, susisiekimo ministro, atsakymas į grupės Seimo atstovų paklausimą dėl Lietuvos elektrifikacijos, Seimo VI nepaprastoji sesija, 1940 05 28 posėdis (Nr. 192/33), ten pat, b. 1114, l. 771–772.

⁴¹ Susisiekimo ministerijos Vandenių valdybos etatų pakeitimo aiškinamasis raštas, ten pat, b. 1118, l. 115.

⁴² Statyba sustojo 1940 m. vasarą. Žr.: A. G u l b i n s k a s, Transporto vieta rinkos sistemoje, *Lietuvos ūkis*, 1991, nr. 15, p. 13 (Transportas).

1940 m. pavasario ir parėngė. Darbams vykdyti sudaryta „Elektros“ bendrovė⁴³. Pirmajame penkmetyje (1939–1943 m.) planuoti tokie didesni darbai: pabaigti Rėkyvos mazgą, pastatyti Turniškių elektrinę ir elektros energijos perdavimo liniją Vilnius–Kaunas; atlikti paruošiamuosius darbus Nemuno vandens jėgai išnaudoti; pastatyti Minijos elektrinę ir nutiesti linijas tarp Plungės, Kretingos, Palangos ir Šventosios. Manyta, kad viso krašto elektrifikavimui iš viso prireiks apie 0,5 mlrd. Lt, ir, kadangi „tiek laisvų kapitalų krašte nesusidarys“, net skolintis užsienyje⁴⁴. Tiesa, pirmajame penkmetyje numatytiems darbams tiek daug lėšų nereikėjo.

1940 m. daugiausia rūpintasi Turniškių HE statyba. Lenkai ją pradėjo, ir darbai tęsti pagal jų projektus. Bet projektas nebuvo baigtas, tad statybą teko laikinai sustabdyti, kol tas projektas nebus tinkamai paruoštas. Tariantis su švedų ir vokiečių firmomis, kilo abejonų, ar lenkų projektas išvis buvo geras. Projektą baigti apsiėmė švedų firma, su kuria sudaryta sutartis. Tada turėjo paaiškėti ir statybos kaina⁴⁵. Iki 1939 m. pabaigos Turniškių hidroelektrinei statyti jau buvo išleista apie 1,5 mln. Lt, o visa statybos darbų sąmata, preliminariais skaičiavimais, sudarė 18–20 mln. Lt. 1940 m. biudžete Turniškių elektrinės statybai skirta 4,3 mln. Lt. Susisiekimo ministras Jonas Masiliūnas pridėjo, kad negalima pamiršti, jog elektrifikacijai reikalingi didžiuliai kapitalai, ir iš karto didelių stebuklų laukti negalima⁴⁶.

Po Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje ūkis taip pat plėtotas atsižvelgiant į „ekonomines ir gamtines sąlygas, Lietuvoje buvo plečiamos tokios pramonės šakos, kurioms reikėjo nemažai kvalifikuotos darbo jėgos, bet nedaug žaliavų. Kartu respublikoje ir toliau buvo statomos įmonės tų pramonės šakų, kurios turėjo gausią vietinių žaliavų bazę. Tai pasakytina apie statybinių medžiagų, lengvosios ir maisto pramonės įmones“⁴⁷. Nuo 6 dešimtmečio „ypatingas dėmesys“ skirtas energetinei basei stiprinti. Pradėta „intensyvi elektrinių statyba“⁴⁸. Viena kita gamykla pastatyta ne ten, kur planuota statyti nepriklausomos Lietuvos laikais, arba pastatyta ne tokia, kai kas iki karo net nebuvo atėję į galvą. Bet kalbant ne apie detales, o iš esmės, pagrindinė ūkio raidos kryptis (turint galvoje tik materialinės gamybos šakas, o ne platesnį tarptautinės prekybos ir pasaulinio ūkio kontekstą, iš kurio Lietuva eliminuota dar 1940 m.) pirmaisiais pokario metais išlaikyta.

Žodžiu, krašto ūkinis atsilikimas pokariu tam tikra prasme Lietuvai išėjo į naudą. Žinoma, ūkio ir gyventojų materialinės gerovės lygis Lietuvoje iki XX a. 7 dešimtmečio

⁴³ J. Masiliūno, susisiekimo ministro, atsakymas į grupės Seimo atstovų paklausimą dėl Lietuvos elektrifikacijos, Seimo VI nepaprastoji sesija, 1940 05 28 posėdis (Nr. 192/33), *LVA*, f. 923, ap. 1, b. 1114, l. 771.

⁴⁴ Ten pat, l. 772.

⁴⁵ Ten pat.

⁴⁶ Ten pat, l. 774; R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940*, Vilnius, 1990, p. 95.

⁴⁷ P. Stankevičius, min. veik., p. 158.

⁴⁸ Ten pat, p. 163.

pabaigos atsiliko nuo Latvijos ir Estijos, tačiau Lietuvoje a) nesusidurta su daugeliu ekologinių problemų, b) nebuvo gausios imigracijos iš Rytų (neekonominės menkos imigracijos priežastys Lietuvoje nuolat eskaluojamos ir be reikalo pervertinamos).

Būtent tai ir yra pagrindinė šiame straipsnyje išdėstytos medžiagos bei jos analizės išvada. Lietuvą nuo kitų Rytų Pabaltijo kraštų 1945–1960 (arba bent 1945–1955/1957) metais skyrė daugiau savo galimybės, resursais ir poreikiais grįsta ūkio raida.

ON THE ISSUES OF THE PARTICULARITY OF THE DEVELOPMENT OF LITHUANIAN ECONOMY IN THE 1940S–1950S

Summary

GEDIMINAS V A S K E L A

Incorporation of the Baltic States' economy into the united system of the USSR in the post-war period for ideological purposes was referred to as the restoration of Lithuanian (Latvian/Estonian) people's economy and Socialist reforms, though this process can with equal success be called economic annexation. Undoubtedly, the economic model that settled in Russia in the 1930s was mechanically transferred to the eastern Baltic States which prior to that, despite significant state and cooperative sector, lived in the conditions of market economy. Full-scale nationalization separated manufacturers from implements of production (first of all in agriculture, though in other sectors of economy small manufacturers were prevailing) and the economy of Lithuania, Latvia and Estonia – from world economy. Local natural resources, productive capacity and financial resources were subdued to the interests of the central authorities in Moscow.

As compared to other eastern Baltic States, in the first post-war decade Lithuania received much fewer investments. The situation changed only starting with the mid-1950s.

Union-wide assessment suggests that in a few decades from the mid-1950s to mid-1970s, Lithuanian economy underwent significant rise, the majority of quantitative and qualitative indices were well above Empire average. Industry which earlier could have hardly been comparable to industrial neighbours Latvia and Estonia in the 1970s significantly closed on them. Agriculture which underwent catastrophic decline in the early 1950s was among the most productive and effective in the period between 1975 and 1985.

Generally speaking, three stages of the development of Lithuanian economy are distinguishable: 1) from the end of WWII to the mid-1950s, 2) from the mid-1950s to the mid-1960s, and 3) from the mid-1960s to 1989. The first stage is characterized by efforts to rebuild what was destroyed during the war and expand production following the industrialization trend set back in the late-1930s in independent Lithuania – expand building material, woodwork, light and food industries. In the second stage,

which can be called the period of conditional economic autonomy, the industry was still developed for the most part with respect to Lithuania's needs (both – in the sense of consumption and possibilities/resources). Rapid development of Lithuania's economy started. In the third period focus was shifted to the needs of a broader region. Production of mineral fertilizers was organized with a view to meet the requirements of both Lithuania and Kaliningrad region (following the construction of gas pipe-line, production of nitrogen fertilizers was developed), expanded synthetic fibre manufacturing industry was intended to serve the textile industry of the Baltic States and the production of building materials was also developed with regard to the needs of a broader region. Objects constructed and brought into operation in the 1980s were of strategic importance to the whole of the USSR.

In contrast to Lithuania, in Latvia and Estonia economic objects that were strategically important to the USSR were put into operation or laid down starting from 1945. This was due to the above discussed considerably higher level of economic development in Latvia and Lithuania. Already in the early 20th factories and enterprises of vital importance to the Russian Empire were in operation in the latter two countries. However, the fact that in Lithuania – in contrast to the neighbouring Latvia and Estonia – the centre initially did not pose extensive objectives in the contexts of a broader region may suggest that underdevelopment of non-agrarian sectors of industry may be more related to the peculiarities of Lithuania itself and local needs rather than requirements of the vast country.

Lithuania's economic underdevelopment was in a sense advantageous to the country. Naturally, the wellbeing of Lithuania's economy and citizens until the late 1960s was behind that of Latvia and Estonia, however, in Lithuania a) most ecological problems were absent; b) there was no large-scale immigration from the East (the reasons of non-economic minor immigration in Lithuania are constantly discussed and needlessly overvalued). In 1945–1960 (or at least in 1945–1955/1957) Lithuania was distinguished from other east Baltic States by economy development based on the countries capabilities, resources and demand.

Gauta 2012 m. lapkričio mėn.

Gediminas Vaskela. Humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus vyresnysis mokslo darbuotojas.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius.

El. paštas: vaskela@ktl.mii.lt